

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Львівський інститут економіки і туризму

Наукова робота

на тему:

«АНТИУКРАЇНСЬКІ РЕПРЕСІЇ НА ЗАКАРПАТТІ

(1938 – 1939 рр.)»

Виконала студентка групи МЕОП-17

Філей Тетяна

Керівник: д.і.н., проф. Берест Р.Я.

Львів 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І.	
ПЕРЕДУМОВИ ТА ШЛЯХИ ПРИЄДНАННЯ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ ДО СКЛАДУ УГОРЩИНИ (листопад 1938 р. – березень 1939 р.).....	6
РОЗДІЛ 2.	
РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ НА ЗЕМЛЯХ ЗАКАРПАТТЯ В ПЕРІОД ЇХ ПОВНОЇ ОКУПАЦІЇ УГОРЩИНОЮ (березень-червень 1939 р.).....	16
ВИСНОВКИ.....	26
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	28

ВСТУП

Актуальність теми даного дослідження зумовлена тим, що останні роки помітно загострилася дискусія навколо теми історичної пам'яті українців та угорців про етнокультурні межі, результати Другої світової війни, поширення угорських шкіл та культурно-освітніх закладів на Закарпатті, надмірна опіка угорською владою та дипломатичними установами над місцевим населенням і ін.

Після здобуття Україною незалежності проблеми, пов'язані з окупацією Угорщиною земель Карпатської України та репресіями проти її українського населення, оцінкою діяльності різних політичних діячів Закарпаття в період угорської влади, депортаціями та трудовим примусом, репресіями проти місцевих мешканців тощо, стали болючими питаннями на шляху до консолідації українського та угорського народів про минулі події. Різностороннє трактування періоду угорського правління напередодні Другої світової війни вже з перших років незалежності України призвело до протистояння не тільки в науковому середовищі, але і в суспільстві.

Найбільшого розголосу в українсько-угорських відносинах у новітній період набули події, пов'язані із встановленням монументального пам'ятника, присвяченого жертвам Другої світової війни на Верецькому перевалі, який, фактично, символізує історико-політичне протистояння між двома народами у Другій світовій війні. Загостренню стосунків помітно сприяло виявлення кількох археологічних пам'яток праугрів IX ст., у яких сучасні угорці побачили свою прабатьківщину.

Проте найбільш дискусійним стало питання про місце встановлення монументу, оскільки в період окупації Карпатської України міжвоєнною Угорщиною та Польщею саме в районі Верецького перевалу були розстріляні учасники героїчної епопеї Карпатської Січі, а також чимало невинних цивільних мешканців Закарпаття, які виявляли невдоволення окупацією Угорщиною українських земель.

Ідея встановлення монументу на Верецькому перевалі вперше була розглянута в 1996 році, коли угорська сторона запланувала урочисте відзначення 1100-річчя археологічної пам'ятки, яку трактували як нову батьківщину угорців. Проте тоді цю ініціативу не було реалізовано через шквал протесів із боку народних депутатів Верховної Ради України, а також громадськості та політиків Закарпатської, Чернівецької, Львівської та інших областей.

Додатковим аргументом для противників встановлення монументу послужили заяви деяких ультраправих угорських політичних партій, які відкрито виступали за перегляд кордонів Угорщини в Центральній Європі, встановлених після Другої світової війни та повернення сучасній Угорщині втрачених земель, включно із Закарпаттям [17, с.35].

Угорська ж сторона в Україні в особі “Товариства угорців Закарпаття”, яке виступало головним ініціатором встановлення пам'ятника на Верецькому перевалі, заявляла, що не переслідує жодного політичного мотиву. Як аргумент, наводилася відсутність будь-яких написів та угорської символіки на самому монументі, який мав би мати вигляд каплиці з семи валунів, котрі символізували сім літописних угорських племен.

Проте наведені з обох сторін аргументи не сприяли зменшенню напруження, що зрештою призвело до, так званої, “боротьби з пам'ятниками”. Тут варто згадати численні пошкодження пам'ятника на Верецькому перевалі представниками українських праворадикальних організацій, облиття фарбою пам'ятника Шандору Петефі в Ужгороді, розбиття невідомими меморіальної дошки на місці розстрілу діячів Карпатської Січі в Тячівському районі і ін.

Така боротьба не сприяла діалогу з приводу проблемних питань історичної пам'яті як в середовищі громадськості, так і в наукових колах українського та угорського народів.

Актуальність теми також зумовлена недостатнім станом її наукової розробки. Незважаючи на значний історіографічний та джерелознавчий масив з окремих аспектів реалізації репресивної політики угорської влади на Закарпатті 1938–

1939 рр., відсутнє комплексне дослідження цієї теми. Без нього неможливо дати об'єктивну відповідь на існуючі проблемні питання, що нині, до певної міри, вже стали не простим “каменем спотикання” між політичними силами України та Угорщини.

Територіальні межі нашого дослідження охоплюють давні етнічні українські землі Закарпаття, які, унаслідок чужоземних завоювань, опинилися в складі Угорщини.

Хронологічні рамки охоплюють події осені 1938 – початку літа 1939 рр. і висвітлюють шляхи та методи угорського утвердження на українських землях.

В процесі виконання наукової роботи використано найбільш поширені й ефективні принципи історизму та методи дослідницької роботи (проблемно-хронологічний, статистичний, когнітивний, діахронний, герменевтичний, індукції і дедукції, аналізу і синтезу та ін.).

Новизна роботи є очевидною, адже незважаючи на свою давність, події на українсько-угорському прикордонні зараз отримали значний суспільно-політичний резонанс серед багатьох європейських країн, що сприяло міжнародному напруженню. Справедливе врегулювання даного питання для України є дуже важливим, перш за все, з точки зору утвердження міжнародного іміджу нашої держави, її народу, який складним, тернистим шляхом йде до Євросоюзу.

РОЗДІЛ 1.
ПЕРЕДУМОВИ ТА ШЛЯХИ ПРИЄДНАННЯ
ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ ДО СКЛАДУ УГОРЩИНИ
(листопад 1938 – березень 1939 рр.)

Створена фашистською Німеччиною криза навколо Чехословацької республіки (далі ЧСР) восени 1938 р. призвела до суттєвого порушення геополітичної рівноваги в Європі напередодні Другої світової війни. Згодом Мюнхенська конференція за участі Великобританії, Франції, Німеччини та Італії, яка відбулася 29–30 вересня 1938 р., зумовила фактичну ліквідацію Версальської системи мирних договорів та встановлення повної гегемонії Німеччини в Центральній Європі.

Зміна кордонів ЧСР внаслідок рішень конференції призвели до активізації територіальних претензій за етнічним принципом і зі сторони Угорщини, яка упродовж всього міжвоєнного періоду прагнула переглянути умови Тріанонського мирного договору 1920 р., за яким територія Угорщини зменшилася з 283 до 93 тис. км², а населення скоротилося з 18,2 до 7,6 млн. чол. У той же час понад 3,3 мільйона угорців опинилися за межами Угорщини. Тому головною метою угорської зовнішньої політики в період між двома світовими війнами стала ревізія кордонів [5, с.173].

Проте для цього Угорщині потрібно було шукати надійних союзників. Наприкінці 1920-х років проти Версальської системи виступила Італія, а на початку 1930-х рр. – Німеччина, що зумовило політичне зближення Угорщини із цими країнами, заручившись підтримкою яких, угорській владі вдалося ініціювати перегляд кордонів.

У зв'язку із угорськими претензіями, які підтримувала Італія, в додатку до Мюнхенської угоди була сформульована окрема пропозиція про те, щоб угорський та чехословацький уряди дійшли згоди щодо суперечливих питань, пов'язаних із угорською національною меншиною, зокрема й на території Підкарпатської Русі [1, с. 190].

З цього приводу угорське Міністерство закордонних справ 22 вересня 1938 р. надіслало чехословацькому уряду ноту з вимогою передачі Угорщині чехословацьких територій, населених угорцями, а також надання Словаччині та Підкарпатській Русі права на самовизначення, що було повністю проігноровано чехословацькою владою.

Однак, наполегливість угорської сторони сприяла тому, що 9 – 13 жовтня 1938 р. в м. Комарно були проведені угорсько-чехословацькі переговори. В той же час на території Підкарпатської Русі спеціально сформовані угорські загони розпочали масштабну провокаційно-диверсійну акцію, так званої, “обідраної гвардії” та “вільних загонів”. Акція мала на меті створити видимість дестабілізації політичної ситуації на Закарпатті. Саме таким чином Угорщина прагнула отримати додаткові вагомні аргументи у здійсненні ревізії угорсько-чеського кордону. Проте дані переговори зайшли у глухий кут і не дали жодних результатів.

У свою чергу, внаслідок безрезультатних переговорів у Комарно 2 листопада 1938 р. у Відні, за згоди Франції та Великобританії, відбувся міжнародний арбітраж Німеччини та Італії, які все ж таки прийняли рішення про корекцію державного кордону між Чехословаччиною та Угорщиною з урахуванням етнічного складу населення суміжних територій.

Цікавим фактом стало те, що делегація від Карпатської України на чолі із прем’єр-міністром Августином Волошином, яка тоді перебувала у Відні, участі в засіданнях арбітражу не брала [6, с. 110]. Це свідчить, що землі Карпатської України ділили поза проголошеними принципами міжнародного співіснування.

Таким чином, внаслідок рішень Віденського арбітражу Чехословацька республіка передавала Угорщині 12,4 тис. км² території Південної Словаччини і Підкарпатської Русі включно з найбільшими містами Закарпаття (Ужгород, Мукачево та Берегово). Такий поділ значно ускладнив становище автономної Підкарпатської Русі, яка втратила основні торгівельні та транспортні вузли регіону. Територіально Підкарпатська Русь тоді втратила 1523 км².

Згідно з даними чеської статистики на переданій території знаходилося 96 населених пунктів, у яких проживало 173 233 чол., із них 164 370 були громадянами ЧСР і 8 863 чол. – громадянами інших держав.

За національним складом до Угорщини було приєднано:

16 466 (10,02 %) чехів і словаків;

33 435 (20,34 %) русинів/українців;

4 534 (2,76%) німців;

83 578 (50,85%) угорців;

81 (0,05%) поляків;

25 427 (15, 47%) євреїв

та 849 (0,5%) інших [12, с. 294].

Для вирішення спірних питань згідно із положенням статей Віденського арбітражу була створена спеціальна угорсько-чехословацька делімітаційна комісія, при якій діяло 11 підкомісій. Загалом до їх компетенції входило вирішення проблем військового, територіального, етнографічного, фінансового, господарського, торговельного, релігійного, загальнополітичного та правового характеру. Проте далеко непростим виявилось питання громадянства й адаптації населення суміжних земель.

До складу спільної чехословацько-угорської комісії також включили двох місцевих українців, двох словаків та одного чеха. Державний уряд Карпатської України у цій комісії представляли Ю. Брацайко та М. Долинай. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута попередня домовленість про систему пропуску для населення через новостворений кордон, вивіз майна з окупованої Угорщиною території. Евакуацію державних установ і вирішення майнових питань із анексованих територій слід було завершити до 10 листопада 1938 р. Нова комунікаційна міждержавна лінія мала розпочати роботу 9 січня 1939 р.

Уряд Підкарпатської Русі змушений був терміново переїхати до міста Хуст, який став новим адміністративним центром автономії. Евакуацією керували:

В. Комаринський, Д. Німчук і В. Гренджа-Донський. Крім передислокації владних установ, із окупованих міст переносилися й українські громадсько-культурні та освітні товариства, установи, навчальні заклади. Так, Берегівську українську гімназію перенесли у село Білки, де було вільне приміщення. Мукачівську – до Сваляви і Ракошина, Ужгородську – до Перечина. Як свідчать документи, разом із навчальними закладами до місць нових дислокацій переїхала і більша частина студентів та викладачів даних навчальних закладів [15, с.89] .

Під час проведення евакуації зі сторони угорського населення часто здійснювалися провокації. Найбільш напружена ситуація склалася в Ужгороді, де виникли збройні сутички між загонами, так званих, “чорнорубашників” та загонами Української Національної Оборони (УНО), створеної ще напередодні Мюнхенської конференції.

Крім того, впродовж 3–10 листопада 1938 р. угорські терористи здійснювали неодноразові зухвалі провокаційні збройні напади на пости чеських прикордонників та на супровідні евакуаційні конвої, які намагалися знищити при допомозі зброї.

Незважаючи на те, що Віденський арбітраж передбачав передачу Угорщині територій, заселених переважно угорцями, проте до її складу потрапила і значна частина населених пунктів, у яких угорці складали меншість від загальної кількості населення. Так, зокрема, із 96 населених пунктів, які відійшли до складу Угорщини, 13 було із більшою частиною українського населення, а ще в 11-ти угорці складали менше половини населення, в тому числі і в найбільших містах краю – Ужгороді та Мукачевому. Серед сіл із переважаючою кількістю українського населення, які перейшли до Угорщини, були: Баранинці, в яких проживало 77 % українців, у Йоврі (теперішнє село Сторожниця) – 62 %, у Дравцях – 93 %, у Коритнянах – 72 %, у Квасові – 85 %, у Вижніх Реметах – 92 %, у Нижніх Реметах – 93 %, в Чепі – 67 % [1, с. 195].

Після вступу угорських військ на територію південної частини Підкарпатської Русі до грудня 1938 р. діяла тимчасова військова адміністрація. У

листопаді 1938 р. міністр внутрішніх справ Угорщини Ф. Керестеш-Фішер, урядовим комісаром спочатку в Мукачеві, а згодом і в Ужгороді та Берегові призначив З. Фекешгазі (згодом його замінив Ж. Перені). Урядові комісари координували свої дії разом із угорським генералом Ціглером, котрого призначили керівником військової адміністрації. У їх підпорядкуванні був спеціальний військово-політичний відділ угорської армії, а також польова жандармерія, які відразу ж розпочали політичні зачистки серед місцевого населення приєднаних територій, шляхом повної ізоляції усіх неблагонадійних та підозрілих осіб.

Військова адміністрація активно діяла упродовж першого місяця. Вже у листопаді 1938 р. слідчі жандармерії запропонували інтернувати жителів села Дравець, а саме: І. Сливку, І. Галайду та І. Мигалину, діяльність яких, за визначенням жандармерії, *“призвела до того, що ще й сьогодні 75 % населення Дравець є проукраїнськи налаштованими”*. Також пропонувалося інтернувати жителів с. Баранинці І. Данка, П. Куніка та З. Німеця, яких звинуватили в тому, що в період чеської влади вони були активістами аграрної партії, а також давали негативні оцінки діям угорської влади під час приходу угорських військ. За подібними звинуваченнями пропонувалося також інтернувати й жителя с. Холмці М. Головея та ін. [3, арк.2] .

Негативне ставлення до угорської адміністрації в названих селах збереглося і після повної окупації Карпатської України. В одному з донесень ужгородського окружного начальника поліції за березень 1939 р. інформувалося про збройні виступи жителів села Дравці проти угорських військових, які тоді дислокувалися в їхньому населеному пункті. Проте потрібно відзначити, що в період розслідування справ більшості підозрюваних та звинувачених осіб угорські органи не здійснювали їх миттєвого арешту (*не вистачало приміщень для утримання арештантів* – авторське зауваж.), що давало змогу багатьом активістам втекти через демаркаційну лінію на територію Карпатської України і, таким чином, врятувати своє життя.

З іншого боку, це свідчить про системний тиск офіційних силових структур окупантів на проукраїнський актив регіону. Проте на початковому етапі він ще не набув жорсткого характеру. Щоправда, в багатьох населених пунктах частими були випадки викрадення та вбивства людей, яких підозрювали в проукраїнській діяльності. Проте більшість таких випадків фіксувалися зі сторони терористичних загонів, які продовжували активно діяти на новоствореному пограниччі. Так, зокрема, угорськими терористами в с. Руська Долина викрали та вбили колишнього активного члена місцевої “Просвіти” Івана Маслея, а в с. Чома був сильно побитий та помер від отриманих ран Микола Ворон – батько секретаря партії УНО А. Ворона. У с. Радванка, що поблизу Ужгорода, невідомі застрелили секретаря місцевої “Просвіти” С. Клеву.

У Мукачеві в прикордонній смузі побили та арештували монаха ЧСВВ М. Сабелька, якого звинуватили лише в тому, що він був “українцем”. Два тижні угорці його протримали у в’язниці, яку влаштували у Мукачівському замку, де також розміщувався один із штабів угорських терористів. Після звільнення чернець згадував, що, крім нього, у в’язниці сиділо ще 12 чол., яких також звинуватили в проукраїнській діяльності. Всі ув’язнені зазнавали фізичних знущань зі сторони угорців.

Також після встановлення угорської влади на півдні Підкарпатської Русі угорські силові органи почали складати списки українських політичних, громадських, культурно-освітніх, релігійних діячів, які переїхали на територію Карпатської України і вважалися небезпечними для угорської державності. Сьогодні знайдено та опубліковано один такий список. У ньому вказано прізвища, імена та можливі місця проживання близько 140 українських активістів, переважно з числа священнослужителів, представників інтелігенції та службовців Карпатської України. Цей документ не містив жодних вихідних даних, але лінгвістичний, хронологічний та текстологічний аналіз цих списків дав змогу дослідникам припустити, що він був укладений приблизно в листопаді 1938 р., ймовірно, в Ужгороді відділами угорської контррозвідки [16, с.42].

Проте потрібно зауважити, що найбільш активні переслідування політичного характеру відбувалися упродовж періоду діяльності військової адміністрації, зокрема до кінця грудня 1938 р. Саме угорські військові були найбільш реакційно налаштовані до будь-яких проявів української опозиції до нових порядків.

У свою чергу із запровадженням цивільної адміністрації в межах півдня Підкарпатської Русі та Словаччини влада навіть робила кроки до пом'якшення політичних переслідувань місцевого населення. Так, указом регента від 29 грудня 1938 р. помилуванню підлягали ті чеські громадяни й ті особи словацької та русинської національності, незважаючи на їхнє громадянство, які вчинили незначні провини й проступки політичного характеру в період політичної напруги між Угорщиною та ЧСР. Такими вважалися порушення скеровані проти *“безпеки угорської держави, здійснення влади, внутрішньої системи, територіальної недоторканості, проти визнання та доброго імені державних установ”* [9, с.84].

Проголошена амністія стала наслідком угорсько-чехословацької угоди, підписаної в Будапешті 23 грудня 1938 р., і мала бути введена стосовно політичних в'язнів в обох країнах. Окремим меморандумом, укладеним внаслідок згаданих переговорів в Будапешті, передбачалося, що уряди обох країн також будуть дотримуватися права і свобод своїх громадян та уникатимуть переслідування громадян у зв'язку із політичним напруженням між своїми країнами.

Ця домовленість, зокрема, стосувалася переважно жителів розділених територій Словаччини та Підкарпатської Русі. Проте в подальшому вона до кінця так і не була реалізована обома сторонами.

Особливо активних утисків зазнало населення сіл, де були окремі слов'янські поселення-колонії, створені в період чехословацької влади на території компактного розселення угорців. Це були переважно чеські та словацькі військові поселення, створені з метою охорони прикордонної з Угорщиною смуги, а також головних залізнодорожних шляхопроводів, мостів й станцій. У них проживала також і значна частина українських поселенців, яких переселили із гірських

районів Підкарпатської Русі в період земельної реформи 1928 р. За роки чехословацького періоду створили тринадцять таких поселень. З цього приводу Севлюський окружний начальник поліції повідомляв Міністерство внутрішніх справ про мешканців сіл Матієво, Фанчикове, Вербовець та Нове Село: *“Ці русинські поселення обов’язково треба ліквідувати шляхом повернення їх мешканців на попередні місця, тим більше, що ці русини є православними, виразно протиугорського напрямку”* [4, с.46] .

Відразу після встановлення угорської влади на Закарпатті в листопаді 1938 р. нова влада активно взялася за справу примусового виселення колишніх чеських колоністів. Найчастіше їх виганяли із своїх господарств за межі нового кордону. Згідно з чехословацькими статистичними даними деяких колоністів відправляли у спеціальний табір в м. Естергом. За повідомленням газети “Нова Свобода”, подібні акції мали місце, зокрема, в селах Велика Бовтрадь та Руська Долина. Аналогічний тиск на чеських та словацьких колоністів чинився й на території півдня Словаччини.

Вже 11 листопада 1938 р. з ініціативи угорського генерального штабу більшість колоністів, які отримали землі внаслідок реалізації земельної реформи 1928 р., були оголошені ворогами держави і підлягали депортації. Солдати і жандарми у співпраці з місцевим угорським населенням здійснювали обшуки у маєтках колоністів, забирали усі цінності, реквізували запаси продовольства, худобу, зерно. При цьому нерідко публічно застосовували крайні засоби насильства, погрози, побиття й моральне приниження всіх, хто не був угорцем, а саме, словаків, чехів, русинів та євреїв.

Таким чином, створювалися нестерпні умови, які примушували колоністів покидати свої будинки. Примусові виселення траплялися не тільки в чеських поселеннях-колоніях, але й у великих населених пунктах. Так, 27 листопада 1938 р. в Ужгороді поліція націоналізувала майно чеського реставратора Й. Комарка, а його депортувала на територію Карпатської України [10, с.4]. Подібна ситуація склалася і з іншими “ужгородськими” чехами – В. Грушкою,

В. Радлом та Ф. Якубинським, А. Павлищак, яких поліцаї у грудні 1938 р. під тиском змусили покинути Ужгород та залишити все своє майно в місті. У лютому 1939 р. в Ужгороді, незважаючи на дозвіл угорського Міністерства закордонних справ, було арештовано чеську журналістку М. Валентову, яка готувала спеціальний репортаж на відступлених за Віденським арбітражем землях. Протест проти таких дій угорців висловили центральний чеський та автономний уряд Карпатської України.

У відповідь на репресивні дії угорської влади у 20-х числах листопада 1938 р. із території Карпатської України в Угорщину було виселено приблизно 700–800 місцевих угорців та проугорськи налаштованих русинів. У зв'язку із загостренням подібних взаємних акцій 1 грудня 1938 р. угорська правова підкомісія вирішила дозволити вигнаним чехословацьким колоністам повернутися за своїм рухомим майном, проте із заборонаю подальшого проживання. Щоправда, згодом, як виняток, 300 переселенцям-русином, яким не було де жити, тимчасово дозволили повернутися на свої колишні місця проживання терміном до осені 1939 р.

Згодом, 18 лютого 1939 р. в Будапешті між угорською та чехословацькою стороною уклали договір, який передбачав можливість вивозу чехословацькими громадяни рухомого майна із територій, що відійшли до Угорщини. У свою чергу вивіз дорогоцінних речей чи цінних паперів можливий був тільки з дозволу Угорського національного банку. Заборонялося вивозити мистецькі, культурні, історичні предмети, які становили певну цінність.

Утисків у нових політичних реаліях зазнавала і єврейська громада, представники якої брали активну участь у громадсько-політичному житті краю в чехословацький період. Значну частину євреїв, які не мали чехословацького громадянства, в перші місяці після арбітражу примусово депортували за межі Угорщини. Як зазначав голова комісії в справах біженців та переміщених осіб при уряді Карпатської України М. Бандусяк, із загального числа осіб, депортованих до Карпатської України євреїв було найбільше [14, с. 4]. Окрім відсутності громадянства, багато закарпатських євреїв зазнавали тиску за свої

прокомуністичні та прочеські настрої, які отримали значне поширення серед місцевого єврейства.

Оцінюючи політичне становище в межах півдня Закарпаття після Віденського арбітражу і до повної окупації краю у березні 1939 р., можна констатувати значне згортання політичних прав і свобод місцевого населення. Особливо жорстких переслідувань зазнавали місцеві жителі за прочеські, проукраїнські та прокомуністичні настрої. Угорські силові структури активно перевіряли політичне минуле особи, визначаючи її “благодійність” для нової влади. Значних утисків зазнали слов’янські поселення-колонії, які були створені чехословацькою владою в зонах компактного проживання угорської меншості. У багатьох жителів таких поселень (переважно українців, чехів та словаків) конфісковували все майно, а самих депортували за межі Угорщини. Утисків також зазнала і єврейська громада, на яку розповсюджувалася дія угорського антиєврейського законодавства, що обмежувало участь євреїв у суспільно-політичному та економічному житті регіону. Приєднана територія також стала центром формування терористичних загонів, які здійснювали диверсійні напади на територію Карпатської України майже до повної її окупації Угорщиною в березні 1939 року.

РОЗДІЛ 2.
РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ НА ЗЕМЛЯХ ЗАКАРПАТТЯ В ПЕРІОД
ЇХ ПОВНОЇ ОКУПАЦІЇ УГОРЩИНОЮ
(березень-червень 1939 р.)

13 березня 1939 р. доля Карпатської України була остаточно вирішена. Саме цього дня в Берліні угорському послу Деме Стояї вручили телеграму, в якій німецька сторона зазначала про надану можливість Угорщині прибрати до складу своїх земель Карпатську Україну. Уже 14 березня 1939 р. о 6 годині ранку розпочалися перші прикордонні сутички угорських військ із чехословацькими прикордонниками, проте широкомасштабний фронтальний наступ розпочався на наступний день. Він здійснювався за задумом угорського генштабу у трьох основних напрямках: ужгородському, мукачівському та хустському. Упродовж 14–15 березня 1939 р. наступ угорців ще стримували чехословацькі прикордонники, але після введення німецьких військ у Прагу їх збройний опір повністю припинився [12, с.330–331].

Єдиною силою, яка епізодично протистояла угорцям, залишилися невеликі слабо озброєнні та розпорошені загони Карпатської Січі. Завоювання українських земель почалося з акцій розстрілів та репресій. Так, 16 березня 1939 р. угорські окупанти розстріляли у Великому Бичкові районного команданта Карпатської Січі поручика П. Волощука. 17 березня того ж року гонвенди вбили керівника іршавських січовиків В. Галаса. Така ж доля спіткала команданта Волівської Січі С. Фігуру, якого разом із місцевим учителем д-ром Звальницьким стратили 18 березня. У Волівці замордовали посла Сейму від Карпатської України з Верхніх Верецьків, голову місцевої “Просвіти” Івана Грига.

18 березня 1939 р. на території Закарпаття був запроваджений військовий стан і встановлена військова адміністрація на чолі з угорським генералом Бейлою Новаковичем. Після цього угорські каральні органи за підтримки місцевого угорського населення почали “очищення” території краю від “небажаних елементів”. Про це згадував в’язень угорських таборів о. Степан Пап

(“Пугач”): *“Мадяри зачали наступати на Карпатську Україну. Наступали мов та орда. За регулярним військом ішли терористи, які грабили і вбивали невинних людей. За ними жандарми. Відтак знову терористи... В обсаджених селах пострах і плач. Багато людей скривається. Мадярська військова команда видає заклик, щоб усі верталися додому. Нікому нічого не станеться. Зачалися арешти. Арештують невинних людей день і ніч... На Карпатській Україні вже всі тюрми переповнені. Що далі, вже і школи наповнилися в'язнями. Мадярські займанці змінювали школи на тюрми. Ув'язнювали інтелігенцію, студентів, свідомих селян і молодь...”* [17, с.7].

Поступово антиукраїнська істерія на Закарпатті набувала значних масштабів. 23 березня 1939 р. після жорстоких катувань угорські вояки у В. Бичкові розстріляли учителя Д. Остапчука та інженера М. Литвицького із Кобилецької Поляни. У Тур'ї Реметі на Перечинщині був жорстоко закатований поручик Карпатської Січі Микола Виноградський. Багато полонених січовиків угорські терористи вбили у Солотвинських копальнях. Серед них був начальник генштабу Національної Оборони Карпатської України полковник М. Колодзінський та його ад'ютант З. Коссак. Особливою жорстокістю відзначився польовий жандармський загін під керівництвом капітана Мартона Зелді, який протягом перших трьох днів угорської окупації краю лише у Тячеві знищив понад 200 осіб.

На думку багатьох дослідників найбільше січовиків та місцевої інтелігенції розстріляли в Хусті – столиці Карпатської України. Для прикриття репресивних акцій в місті була створена Угорська народна рада, яку очолив адвокат С. Бадай. До складу ради входили реформатський пастор Б. Сабов, греко-католицький парох І. Бокшай, православний священник Г. Станканинець. Про її чорну роботу пізніше згадував отець С. Пап (“Пугач”), який тоді перебував у Хустській в'язниці: *“Мадярська Народна Рада засідала в тюремній залі у ночі. Однак цілий Хуст знав про її злочини. Вона засуджувала невинних людей на смерть тільки тому, бо вони уважали себе українцями... У перших тижнях мадярської окупації хустська в'язниця для многих була гробом. Терористи по-своєму групували людей.*

Визначних і політичних в'язнів кидали до самотніх келій, а інших замикали по чотирьох-п'ятьох до одної келії. Хоч тюрма була переповнена в'язнями, довкола панувала гробова тиша, яку порушували тільки кроки жертв, що їх вели на катування. Коли когось виводили удень, значило, що він, хоч збитий до непізнання, але таки поверне. Коли ж відчиняли тюремну келію уночі, в'язень ішов на смерть". У Тячівській тюрмі опинилися також 60 селян із Драгова, які виступили зі зброєю проти гонведів [17, с.219–220].

Для полонених січовиків й українських активістів були створені тюрми і концтабори. Найбільші з них знаходилися в Хусті, Тячеві, Великому Бичкові, Кривій, Рахові, Сваляві, Воловому, Великому Березному. За підрахунком В. Гренджі-Донського, у березні-травні 1939 р. на території Карпатської України загальна кількість ув'язнених становила майже 12 тис. осіб. Тюрми були настільки переповненими, що, наприклад, у Тячеві у тюремних монастирських келіях розміром 3х5 м перебувало по 40-50 людей. Утримувані у тюрмах полонені січовики та активісти Карпатської України перебували у жахливих умовах, без їжі, медичного забезпечення, елементарної гігієни. Лише через деякий час їм почали давати пісну юшку.

Член штабу Національної Оборони Карпатської України полковник В. Филонович залишив спогади про угорське криваве слідство у спортивній залі горожанської гімназії у Великому Бичкові над заарештованими січовиками, вчителями, сільською інтелігенцією та іншими активними учасниками розбудови Карпатської України.

Для допитів і здійснення тортур була створена спеціальна комісія, яка складалася з 5-тьох детективів і одного слідчого. Керував комісією капітан угорської військової контррозвідки Сабо. Набір катівських технологій угорських карателів був доволі вишуканий й різноманітний: від публічного побиття гумовими палицями аж до закопування живцем у могилу із убитими. Широко використовували угорські кати засовування голок під нігті своїх жертв, відрізання частин тіла, розп'яття на дереві, цькування собаками і ін.

Як наголошував В. Гренджа-Донський, полонених розділили на 4 групи:

- 1) “Смертники” – від 60 до 80 осіб, які брали активну участь в розбудові Карпатської України та її військового формування Карпатської Січі. Сюди входили винятково українці, які були вихідцями із Наддніпрянщини, Буковини, Галичани та Закарпаття;
- 2) “Випадкові галичани” – (майже 190 осіб), яких угорці могли передати польській владі;
- 3) “Підозрілі особи” (27 осіб), у яких вишукували провину;
- 4) “Випадково затримані особи”, яких із-за відсутності підозри могли відпустити на волю.

Сортування за ознакою “вини” відбувалось в довільній для слідчих формі, згідно з їхнім особистим баченням. Зокрема, одним із головних критеріїв “провини” виступала січова уніформа полонених. Угорські слідчі відмовлялися визнавати січовиків військовополоненими і вважали їх “бандитами”. Особливо важким “злочином” вважалось прибуття особи з Наддніпрянщини, Галичини чи інших українських земель на територію Карпатської України для розбудови тут української державності. Будь-які спроби поширити український визвольний рух на територію Закарпаття розглядались як замах на історичні права Угорщини щодо краю, а звідси – як тяжкий злочин проти держави св. Іштвана.

Як зазначав письменник В. Гренджа-Донський: *“Мадяри в полон не беруть, а на місці розстрілюють... Це такий наказ видала мадярська команда гонведів... “Нема ранених ні полонених”... “.* Під час наступу в районі Севлюша, Великої Копані, Королева, Рокосова у напрямку на Хуст гонведи розстрілювали всіх захоплених у полон січовиків, а поранених добивали. Січовики часто помирили зі словами “Слава Україні!”, або співаючи гімн “Ще не вмерла Україна”.

Гірка доля також спіткала багатьох поранених оборонців Карпатської України, які в той час перебували на лікуванні в імпровізованих шпиталях “Жіночої Січі” у Кривій та Хусті. Їх безмовно вбивали штиками та багнетами на лікарняних ліжках [2, с.39].

З великою насолодою накидались угорці *“на гарних дівчат й молодиць у селах і містечках”*. Зокрема, численні факти зґвалтувань жінок угорськими гонведами були зафіксовані у Хусті, Тячеві, Мукачеві, Королеві, Ясіні, Квасах. Після насильницьких актів їхні тіла мордували у нелюдський спосіб. Жертвами здебільшого ставали січовички-галичанки. За них не було кому благодіти та падати навколішки перед злочинцями, як то робили нещасні місцеві матері ув’язнених синів і дочок (додаток 1). *“Котра з галичанок попалась у руки цих злочинців, а ще до того не знищила завчасу січової легітимації чи не спалила уніформи, ті всі після тілесних і душевних мук були ганебно замордовані”* [2, с.295–296].

Придушення збройного опору в Карпатській Україні і ліквідація будь-яких антиугорських проявів у перші тижні окупації позначилася брутальними і масовими арештами та навіть розстрілами.

Найжорстокішого ставлення з боку угорських військових у перші дні угорської окупації земель Карпатської України зазнали військовополонені карпатські січовики та їх командири. У ході бойових дій угорські солдати та офіцери часто розстрілювали українських військовополонених січовиків без будь-якого суду та слідства (дод.2). Масові розстріли полонених були зафіксовані в різних частинах Карпатської України: у Тячеві (вбили 77 осіб), Бороняві (36), Діброві (32), Сваляві (26), Чинадієві (23), Перечині (18), Квасах (8). Вбивства полонених зафіксовано і в інших місцевостях Закарпаття. Зокрема, під час наступу в районі Севлюша, Великої Копані, Королева, Рокосова в напрямку на Хуст угорські гонведи розстрілювали усіх захоплених у полон українських січовиків, а поранених добивали прикладами рушниць [13].

Про такі трагічні випадки згадували й угорські військові, які вели наступ у цьому напрямку. Так, зокрема, угорський капітан Імре Сентипал зазначав, що після закінчення бойових дій вздовж дороги на Хуст ним було нараховано 23 тіла знищених січовиків.

Часто розстрілам передували жорстокі тортури, яких зазнавали полонені українські воїни-січовики, що детально й зворушливо описано, зокрема, у

щоденнику В. Гренджі-Донського та у спогадах багатьох очевидців тих подій. У ряді місць, наприклад, у районі села Оноківці розстріли вояків збройних сил Карпатської Січі фіксувалися навіть фото та кінознімальним апаратом.

Найбільше січовиків розстріляли в Карпатах поблизу новоствореного угорсько-польського кордону в районі Верецького перевалу, куди в другій половині березня виводили колони полонених українських військових, яких знищували без суду та слідства (дод.3, 4).

Очевидно, що звірства, насильства і безправ'я викликали різку реакцію серед населення. Щоб згладити невдоволення 18 березня 1939 р. полонених січовиків (за деякими свідченнями очевидців їх було 7 – 8 колон по 70 – 80 чол. у кожній) угорські військові пригнали до новоствореного польсько-угорського кордону в районі Верецького перевалу і передали їх польській стороні. Це були, в основному, галичани, яких тоді вважали громадянами Польщі. Так як вони брали участь у створенні Карпатської України, то також були ворогами Речі Посполитої. Більшість з них поляки скеровували у табори військовополонених.

Відомо, що у міжвоєнний період був прийнятий і діяв важливий міжнародно-правовий документ – Женевська конвенція про основні засади поводження з військовополоненими, який було ухвалили у 1929 р. Ця конвенція, фактично, доповнювала відповідну Гаазьку конвенцію, прийняту у 1907 р. Вона складалася з 97 статей, які забороняли репресії та додаткові колективні покарання полонених. Масові розстріли учасників Карпатської Січі, інтелігенції і, навіть, звичайних студентів, які захищали Карпатську Україну, слід розцінювати як колективні покарання, адже угорські війська регламентували ці дії як виконання смертних вироків проти злочинців.

Таким чином, Угорщина грубо порушувала основні положення Женевської конвенції про поводження з військовополоненими. Про жорстокість угорських терористів стосовно полонених січовиків згадувалося навіть у періодичних звітах радянських прикордонників. Як зазначалося у листі начальника 5 відділу Управління прикордонних військ НКВС за 1940 р.: *“Коли угорці захопили*

Закарпатську Україну, ці організації влаштували нечуваний терор над тисячами українців, в основному над колишніми “січовиками” та євреями. В організації є декілька тисяч осіб, так званих “люмпен-пролетарів”, готових за гроші, за кар’єру здійснити будь-які терористичні і шпигунські акції” [8, с. 868].

Терор, який розгорнули угорці на Закарпатті в березні – червні 1939 р., крім січовиків зачепив і інші категорії місцевого населення. Найчастіше жертвами ставали найбільш відомі представники національно-свідомої русинської (української) інтелігенції, релігійні, державні, громадські та політичні діячі Карпатської України. Часто переслідували людей, які ніколи не брали участі в політичному житті на Закарпатті, не значилися членами жодних політичних партій, але вважали себе українцями. Переважно до таких відносилися члени товариства “Просвіта”, “Рідна школа” та ін. Переслідування активних членів народної просвіти, українських вчителів також стало одним із напрямків угорського терору в перші дні окупації Закарпаття. Відомості про переслідування освітян зафіксовані у різних частинах Карпатської України. На прикладі негативного ставлення до діяльності “Просвіти”, яка не носила політичного характеру, можна простежити різносторонню боротьбу угорської влади із носіями української ідеї в краї, незалежно від того, чи носила ця ідея політичний характер чи тільки культурно-освітній.

Навіть, незважаючи на побутуюче уgroфільство серед більшості духовенства, у перші тижні окупації краю гоніння зазнали також і представники місцевої Української греко-католицької церкви. За підрахунками репресій зазнало понад 130 священослужителів. Греко-католицька церква на Закарпатті вистояла найдовше, адже в сусідніх з Закарпаттям, заселених українцями регіонах, її заборонили значно раніше. Багато священників таємно продовжували душпастирську роботу у виправно-трудових таборах, а після відбуття терміну покарання вели її серед вірних. Частина священників не витримали тиску і погроз з боку влади і зрікалася свого сану та статусу, влаштовувалася на роботу, не пов’язану з релігійною діяльністю.

Під жорстоке переслідування потрапили ченці ордену св. Василя Великого, які займали чітку проукраїнську позицію. Угорські солдати часто нападали на українські монастирі та грабували їх. 16 квітня 1939 р. гонимці обстріляли з кулеметів вхідну браму, церкву та інші приміщення Імстичівського василіанського монастиря і лише тому, що вхід у монастир виявився зачиненим. Потім загін угорців вдерся на територію обителі та пограбував її. Настоятеля о. П. Котовича військові жорстоко побили і разом ще з двома монахами відправили на ув'язнення в Мукачів. Тоді ж багатьох монахів василіан, які навіть були громадянами Польщі та Словаччини, депортували за межі Закарпаття із заборonoю будь-якої діяльності на території Карпатської України.

Дуже часто арешти населення проводили не на підставі прямих звинувачень, а сфабрикованих наклепів або за звичайним доносом місцевих угорців чи “мадяронів”, які зневажливо ставилися до закапарських українців. Без будь-якого слідства таку людину, на яку вказував хтось із “надійних до угорської влади людей”, запроторювали до в'язниці. Лише в Хусті окружний військовий комісар полковник Голлоді дав дозвіл на виконання 170 смертних вироків українцям. Зокрема, за даними В. Бірчака, на подвір'ї окружного суду в Хусті розстріляли одночасно 23 українців, а в дворі міського магістрату – близько 30. Є також відомості про значні розстріли українців на Замковій горі, а також в недалеких окраїнах міста.

За даними В. Гренджі-Донського, поблизу Хуста було декілька великих братських могил загиблих українців: *“В одній, найбільшій, лежать 92, в другій 40, потім 30, а в четвертій 27; багато лежить по нивах і загородах в двійці, трійці і одинцем. Крім того, в Тисі потоплено сотні жертв, далеко більше, чим у могилах, може, двічі, а може й тричі стільки”* [2, с.307].

Особливою жорстокістю в період репресій угорців проти українського населення відзначився жандармський загін капітана Мартона Зелді, який наприкінці березня 1939 року рапортував повноважному представникові угорського уряду М. Козмі, що у Тячеві протягом трьох днів його підлеглі

стратили близько 200 осіб [7, с.195]. Подібні випадки жорстоких розправ були характерні для всієї території Карпатської України.

Упродовж всього періоду перебування Закарпаття у складі Угорщини угорською владою поширювалася концепція “Gens Feddilisima” (“Найвірнішого народу”), згідно з якою місцевий змішаний угро-русинський елемент відіграв вирішальну роль у спільній із угорським народом боротьбі з ворогами за угорську державність. Особливий акцент наголошувався на час правління угорського князя Ференца Ракоці II [11, с.153].

Проте хаотичність дій угорських військових на початку літа 1939 року призвела до розгулу неконтрольованого терору на Закарпатті проти місцевого населення, що навіть зумовило спроби окремих державних чиновників припинити терор у регіоні та захистити місцеве українське населення. Потрібно зауважити, що політична влада Угорщини хоч і негативно відносилася до українського руху загалом, проте не завжди була схильна до радикального його вирішення питання шляхом масових вбивств українського населення, які здійснювали угорські військові. Окремо слід відзначити польський слід у здійсненні масового терору в Карпатській Україні після її окупації. Відзначаючи небезпеку існування автономної Української держави – Карпатської України поблизу своїх кордонів, державне керівництво міжвоєнної Польщі всіляко намагалася спровокувати радикальне вирішення українського питання угорською окупаційною владою. Є конкретні факти, що польські військові брали безпосередню участь у розстрілах полонених січовиків на новоствореному угорсько-польському кордоні та протягом весни й початку літа 1939 р. координували свої дії із угорськими прикордонниками та військовими у знищенні окремих повстанських загонів, які тоді ще розрізнено діяли в Карпатських горах.

Таким чином, жорстокі репресії в окупованій Карпатській Україні стали наслідком гіперболізованих фобій угорського на польського урядів навколо українського питання. Підкреслюючи історичні передумови необхідності співіснування обох народів, угорська влада ідеологічно обґрунтувала для

місцевого населення, так би мовити, законність переходу Карпатської України до складу Угорщини. Зазначена проблема була мотивована і зовнішнім впливом, зокрема, тиском з боку зовнішньополітичних відомств Німеччини, завдяки якій Угорщина прибрала Закарпаття. Щоб хоча б в загальних рисах зрозуміти таку жорсткість у період окупації, дуже важливо з'ясувати причини, які могли спонукати до таких дій угорську сторону. Пояснення такої жорстокості з боку угорської влади проти діячів українського національного руху в Карпатській Україні потрібно шукати, виходячи з багатьох обставин.

По-перше, для Угорщини український національний рух в межах Закарпаття суперечив окупаційній доктрині її національної політики та обґрунтуванню привласнення чужих земель.

По-друге, в тлумаченні угорських політиків на Закарпатті проживала не українська, а окрема “угрорусинська” народність, яка протягом останнього тисячоліття етнокультурними традиціями була тісно пов'язана з братнім угорським народом.

По-третє, будь-які спроби поширити український визвольний рух у межах Закарпаття розглядались окупантами як злочинний замах “русинських бандитів” на історичні права та власність Угорщини за що переслідували та жорстоко карали українських патріотів.

ВИСНОВОК

Трагічною сторінкою в історії Закарпаття стали масові репресії угорців, організовані у 1938–1939 рр. на праукраїнських землях проти місцевого українського населення, яке прагнуло до національної незалежності, мирного співіснування і надзвичайно у складних суспільно-політичних умовах створило свою автономну державу під назвою Карпатська Україна, вибрало національний уряд, сформувало збройні підрозділи Карпатської Січі, розгорнуло культурно-освітню роботу.

Вже з перших днів окупації, з метою утвердження проти українського січового стрілецтва, представників державних, культурно-освітніх установ, громадських, політичних, релігійних організацій, окупаційна угорська влада розгорнула нечуваний терор. Його наслідком стали десятки тисяч вбитих, скалічених, зниклих українських патріотів. Багато шкіл, гімназій, монастирів та інших закладів окупанти перетворили на тюрми й катівні, а місцеве українське населення при найменшій підозрі злочинно карали.

Як свідчать численні документи, одобрення та дозвіл на акт окупації Закарпатської України Угорщині надала фашистська Німеччина, що, на диво, підтримало чимало інших тогочасних європейських держав. Однак, жодного контролю за діями окупантів ніхто не проводив. Опираючись на авторитет економічно розвинутої Німеччини, угорці чинили нечувані звірства й насильства проти місцевого українського населення.

З точки зору сучасного Міжнародного права такі дії заслуговують на розгляд найвищими Міжнародними трибуналами в категорії особливо важких злочинів проти людяності, міжнародними актами визнання геноцидом тих подій, світовим осудом агресора з метою встановлення справедливості і запобігання повторення подій минулого у майбутньому. Але цього не сталося.

Через багато років Угорщина, незважаючи на вчинені важкі кримінальні злочини проти українського народу, знову і знову піднімає питання про приєднання Закарпаття до складу своїх володінь. Як не дивно, але вже давно на

закарпатському прикордонні працюють проугорські адаптери, які підбурюють невдоволене населення проблемою відкриття угорських шкіл, культурно-освітніх закладів тощо. Реакція української влади та зовнішньополітичних відомств залишається майже непоміченою. Ще недавно в Севастополі мер Москви Лужков під облудливі слова братства і дружби, а також аплодисменти українських очільників вручав мешканцям міста російські паспорти. Наслідком для України стала втрата Криму.

Невже недавня трагічна історія геноциду українців нічого так і не навчила? Зовсім недавно, як це подає інтернет інформативний ресурс, “зроблено чергову спробу розхитати основи угорсько-українського добросусідства”?!?.

З огляду на останні дуже непрості події не тільки на Східних, але й на Західних кордонах незалежної України складається враження, що українського народу немає кому захистити.

Гірко про це писати, але все більше і більше українців покидає свої землі. Влада не дбає про народ, а тим часом чужинці навипередки “освоюють” не тільки угорське, але й польське, румунське, словацьке та інші прикордоння, презентуючи хитким українцям іноземні паспорти, карти громадянина, а з ними пільги майбутніх запроданців та колабораціоністів.

СПИСОК

ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Вегеш М. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. Вегеш, М.Делеган, О.Довганич, та ін. [Відп. ред. М.М. Вегеш]. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.
2. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник. Мої спогади / Упорядкування та примітки Д. Федаки; вступна стаття В.Ільницького, Д. Федаки. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 516 с., іл.
3. Державний архів Закарпатської області. – Ф.254. Ужгородське окружне військове командування, м.Ужгород. – Оп.1. – Спр.32. – (Донесення гражданському відділу Генерального штабу про інтернування неблагонадійних осіб і листування з Ужгородським будівельним керуванням з цього питання). – 268 арк.
4. Довганич О. Закарпаття в роки війни / О. Довганич, З. Пашкуй, М.Троян. – Ужгород: Карпати, 1990. – 172 с.
5. Желіцкі Б. Регент Міклош Хорті (1868-1957) / Б. Желіцкі // Нова і Новітня історія. – М., 1996. – № 2. – С.173–196.
6. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”, 2010. – 720 с.
7. Карпатська Україна (1938–1939): Збірник архівних документів і матеріалів/ Упоряд. М. Делеган, С. Вискварко. – Ужгород: Карпати, 2009. – 208 с.
8. Лист заступника начальника 2 відділу НКДБ СРСР начальнику 5 відділу Управління прикордонних військ НКВС. – 27 червня 1940 р. // Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади документи / Аржевітін С.М. – Вінниця: Тезис, 2013. – 868 с., іл.
9. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 / І. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – 306 с.
10. Мадярська поліція грабує // Нова Свобода. – 1938. – Число 132. – С. 4.

11. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості, Підкарпатська Русь (1848-1948) / П.Р. Магочі. – Ужгород, 1994. – 296 с.
12. Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918-1945) / Ред.кол.: Гранчак І., Балагурі Е., Грицак І., Ілько В., Поп І.: історія. – Ужгород: вид. Закарпаття, 1995. – 665 с.
13. Пагіря О. Угорський терор в Карпатській Україні навесні 1939 р. [Елект. ресурс] / О.Пагіря – Режим доступу до ресурсу: [http:// territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=312](http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=312)
14. Сірко О. Справа еміграції з територій окупованих Мадярщиною, в Карпатській Україні (розмова з др-ом М. Бандусяком, комісаром еміграції в Карпатській Україні) // Нова Свобода. – 1939. – Число 46. – С.4.
15. Чучка П. Культурні відносини на Закарпатті напередодні і в роки Другої світової війни / П. Чучка, В. Маркус // Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 232 с.
16. Чучка П. На шляху до Ковнера – 42 / П. Чучка, Е. Швед // За українське Закарпаття / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича. – Ужгород: Гражда. – 204 с.
17. Пап С. Велика боротьба, чи ти, мене, батьку, чуєш!? / С. Пап. – Ужгород: Гражда, 2013. – 534 с.
18. Пугач С. У мадярській тюрмі (Спомини молодого в'язня). – Нью-Йорк: Видавництво Карпатського Союзу, 1978.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Мама січовика просить в угорського офіцера зберегти життя її сина

Додаток 2. Угорські гонведи розстрілюють прив'язаного до дерева полоненого січовика. Закарпаття, травень, 1939 р.

Додаток 3. Угорсько-польський кордон. Група польських і мадярських офіцерів сфотографувалась на пам'ять біля тіл вбитих січовиків. Карпати, березень, 1939 р.

Додаток 4. Угорці та поляки біля тіл розстріляних українських січових стрільців. Польсько-угорське пограниччя, березень, 1939 р.